

СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ОПОВІДНОЇ СТРУКТУРИ У МАЛІЙ ПРОЗІ М. ТРУБЛАЇНІ

Н.І. Кердівар

Літературні пригодницькі жанри генетично завжди були пов'язані з чарівною казкою. Зародившись у народній казці, вони згодом трансформувались в античних оповідях, а надалі стали основою лицарського, шахрайського та готичного романів. У зв'язку зі становленням нової реалістичної свідомості пригодництво відступило на другий план. Як зазначає Мошенська, «пізнання складності життя, його трагічних протиріч, глибоке проникнення в психологію, а разом з тим велика роль повсякденності, – все це витіснило пригоду з великої літератури» [1, 5]. Проте наприкінці минулого століття з появою якісно нового героя вона «відроджується» знову, зберігаючи певні незмінні структури сюжетотворення. Оскільки, як ми вже зазначали, пригодницький жанр органічно пов'язаний із казковим, ми і спробуємо розглянути його порівняно до сюжетної структури казки, запропонованої свого часу В. Проппом. У роботі «Морфологія казки» Пропп виділяє таку традиційну схему розгортання казкового сюжету:

1. Початкова ситуація.
2. Заборона, посилена обіцянками.
3. Відсутність старших.
4. Порушення заборони мотивується.
5. Порушення заборони.
6. Нанесення шкоди через викрадання.
7. Рудимент (еквівалент) повідомлення біди.
8. Деталізація. Рудимент потроєння.
9. Вихід у пошуках.
10. Перенесення ролі на викрадача, що повідомляє про характер біди.
11. Поява випробувача (канонічна форма появи його — зустрінутий випадково).
12. Діалог з випробувачем (дуже скорочений) і випробування.
13. Зарозуміла відповідь – негативна реакція героя (невитримане випробування).
14. Потроєння. Мотиви повторюються ще двічі.
15. Поява вдячного помічника.
16. Безпорадний стан помічника без прохання про помилування.
17. Помилування.
18. Діалог (елемент, що пов'язує).
19. Вдячний указує шлях.
20. Зовнішність антагоніста.
21. Поява персонажа, який переховувався.
22. Здобич із застосуванням хитрості або сили.
23. Незгадане повернення.
24. Гонитва.
25. Знову випробування, реакція героя цього разу позитивна.

Використовуючи цю структуру, спробуємо з'ясувати, як «лягає» вона на оповідну систему пригодницьких творів М. Трублаїні. Це і буде основною метою нашої статті. А оскільки творчість письменника у наш час є малодослідженою, то вивчення його поетики і зумовило, зокрема, *актуальність* роботи.

Для детального аналізу за поданою вище схемою візьмемо оповідання з північного циклу письменника. Тематично їх можна поділити на дві групи: перша розповідає про життя народів Далекої Півночі – «Погонич блакитного кита», «Вовки гоняться за оленями», «Волохан», «Малий посланець», «Крила рожевої чайки»; друга – подає події освоєння Арктики – «Морем плив тюлень», «Володька Рибалка», «Оповідання боцмана», «Берег невідомого острова», «З півночі летів ураган», «Хатина на кризі».

В оповіданнях першої групи наскрізним мотивом проходить жорстока боротьба між старим і новим у житті ескімосів, чукчів, якутів.

Цикл оповідань другої групи дещо відрізняється від першого у тематичному плані. Тут автор звертає увагу уже не на аборигенів, а на побут і працю завойовників Арктики і вчених.

Усі оповідання досить короткі за своїм змістом. Архітектонічно вони складаються з невеличких частин, кожна з яких має начебто логічне завершення і разом з тим потребує подальшого сюжетного розвитку. Частинки також мають власні назви, які розкривають їхній зміст.

Отже, твір «Малий посланець». Вже самою назвою автор підсвідомо налаштовує на подієвість оповідання. На підсвідомому рівні перед читачем вимальовується герой обов'язково дошкільного або молодшого шкільного віку, який має виконати певне завдання, не співвідносе з його віковими можливостями. Сам твір складається з восьми коротких розділів. Першому з них притаманна спокійна оповідь. Відбувається знайомство з родиною чукчів: малий хлопчик Тайо і його «велика сестра Анка, їй аж чотирнадцять років» [3; 281], доглядають хвору матір. Таким чином створена початкова ситуація.

Надалі події починають переплітатися між собою. Центром подій стає хвора матір. Її стан у подальшому безпосередньо впливатиме на вчинки героїв: вона залишається центром подій, від якого відходять усі наявні у тексті психологічні моменти. Сама ж жінка не здатна ні за яких умов змінити ситуацію. З'являється рудимент (*rudimentum* (лат.) – початок, першооснова) наявної біди. Несподіване втручання негативних сил невідомої людини перетворює завмерлу у часі ситуацію і спонукає дітей до дії, що вимагає від них повної відповідальності і правильності вчинків. Втручання невідомого порушує у родинному затишку хлопчика Тайо гармонію спокою, і в атмосфері добробуту відчувається нагнітання енергії занепокоєння і навіть загроза життю не лише хворої матері, а і родини в цілому. У даному випадку порушується недоторканість сімейної цілісності. «Відсутність старших» дозволяє порушити спокій. Порушення йде від деструктивного героя, у даному випадку – шамана, який мотивує свої дії як засіб допомоги потерпілій родині. З його боку йде «викрадення» спокою у дітей. Мотив викрадення відбувається не на фізичному, а на психологічному рівні. Таким чином, звернемо увагу на те, що початок оповідання певним чином відповідає деяким елементам, наявним у схемі В. Проппа:

- початкова ситуація: знайомство з родиною чукчів, хвороба матері;
- відсутність старших: самостійні дії дітей, позбавлених опіки дорослих (причина мотивується хворобою матері);
- рудимент (еквівалент) повідомлення біди: ситуація розгортається у небажаному напрямку – стан жінки погіршується;
- очікування загрози: страх дітей перед невідомістю;
- деталізація, рудимент потроєння: поява невідомих людей, застосування фізичних сил для знесилення Анки (дочка хворої), загроза життю немовляти (шаман обирає індивідуальний метод лікування хворої жінки. Він наказує винести її немовля вночі на мороз. За повір'ям, якщо дитина до ранку не замерзне, то хвора видужає).

Події загострюються. Деталізація відчувається у момент застосування сили до старшої сестри Таой Анки, діалог якої з ворогом завершується, майже не розпочавшись, фізичним випробуванням.

Вихід у пошуках – хлопчик прямує до лікаря темною тундрою відстанню близько чотирьох кілометрів. Знову відчутна деталізація: малий Тайо у темряві простує глухою пустелею. Йому страшно. Але малий думає тільки про врятування матері і меншої сестри. Дія доходить до кульмінаційного моменту: Тайо мчить пустельною тундрою до лікаря. Тут доля вперше випробовує дитину: «В темряві лише зорі світили хлопчиків. Під ногами білів сніг. Та він певен – дорогу до школи знайде. Поспішаючи, швидко ступав хутряними чобітками по твердій сніговій корі.

Довго йшов Тайо. Часом глибоко провалювався у сніг. У темряві не бачив жодної будівлі. Часом мигтіла турботна думка: «Чи так, як треба, я йду?» [3; 284].

Ситуація починає інтригувати читача: чи зможе допомогти хлопчик своїй матері? («Інтрига – це спосіб організації подій у творах за допомогою складних, напружених перипетій і гострої боротьби мотивів, часто прихованих намірів» [4; 319].

Хвилювання за долю Тайо переплітаються з вражаючими діями шамана і його друзів. Діалог випробувача з потерпілою (у нашій ситуації нею стає Анка) завершується її негативною реакцією, що і стає причиною полону героїні. Завдяки створеній ситуації мотив хвилювання подвоюється: Анка зв'язана, а немовля опівночі виносять надвір, дитина мерзне на морозі, а «хвора жінка лежить без пам'яті» [3, 320]. Остання частина стає розв'язкою – дитина приводить лікаря. Отже, за наступними діями знову констатуємо наявність Пропівської казкової схеми:

- вихід у пошуках: дії вже спрямовані не тільки на порятунок матері, а і немовляти – Тайо шукає допомогу.

- потроєння, мотиви повторюються ще двічі: Анка зв'язана, немовля за наказом шамана виносять на мороз;

- поява вдячного помічника: з Тайо з'являється лікар.

Окрім того, розгортання сюжету ведеться за строго опозиційною схемою, яка виявляється, з одного боку, – у конструктивних, а з другого – у деструктивних рисах характерів героїв. Тайо та його сестра Анка своїми діями створюють образи позитивного начала, яким не притаманна жодна негативна риса і які не здатні на ганебні вчинки. Підтвердженням їх виключних характеристик стає ситуація протиставлення характерів, що веде до створення колізії. «Колізія (з лат. колізіо – зіткнення) – протиставлення, протиріччя між характерами, чи між характерами і обставинами, чи всередині характеру, які лежать в основі дії літературного твору [4, 123]). Для того щоб підкреслити конструктивний характер героїв, автор занурює його у ситуацію випробування за допомогою образів шамана і його друзів, Багая і Єрпина. Шаман – людина, яка здатна на злочин, «негідник, ворог, активний оборонець старого» [3, 57].

Негативну реакцію викликає його ганебний вчинок: «Коли шаман оглянув хвору, він сказав: – Коли опівночі їй не стане краще, то треба буде винести немовля на мороз. І нехай лежить на морозі до ранку. Тоді хвороба перейде в немовля, і хворій стане легше. Коли немовля не замерзне, то хвора вичуняє. Інакше вмре» [3, 283]. Шаман, таким чином, здатен на вбивство дитини, що постає у творі як символ нового життя – її смерть стала б крахом надій усього живого, а те, що хлопчик залишився живим, – яскраво символізує перемогу Добра над Злом.

Близьким за тематичною спрямованістю до «Малого посланця» стало оповідання «Крила рожевої чайки». Матеріал для цього оповідання М. Трублаїні взяв із життя мешкаців Чукотки, про яких він завжди розповідав з великим теплом, згадуючи чудові роботи різьбярів по кісті.

Тематично «Крила рожевої чайки» продовжують «Малого посланця». Змінюється лише сюжет оповіді, тими ж самими залишаються навіть деякі герої твору. За класичними ознаками побудови твору зазначений твір, як і основна частина інших оповідань письменника, створюється за допомогою початкової ситуації: на закинутому далеко в морі островці, де живуть ескімоси, ще панують напівдикунські звичаї, орудують шамани. Довга полярна ніч виснажила остров'ян. Дівчина Мамаюк, рятуючи від голодної смерті батьків, убиває рожеву чайку, порушивши цим стародавній звичай острова. Таким чином, знову спостерігаємо заборону, підсилену контрастом: ніч, пов'язана з голодом, хворобою, холодом, контрастує з очікуваним сонячним світлом, що несе з собою порятунок. Шукаючи цей порятунок, дівчина порушує заборону і цим посилює створення біди. У сюжетній канві відчувається згаданий вже рудимент потроєння: шаман Ілавірнік проклинає Мамаюк, а від остров'ян вимагає прогнати дівчину з острова. Виконуючи «звичаї» батьків, він наполягає на тому, щоб дівчинка Навалу (молодша сестра Мамаюк) задушила свого брата Овайюока, кращого мисливця острова, який осліп, і отже, втратив можливість сам себе прохарчувати (повторення мотиву). Як і в попередньому оповіданні,

з'являється помічник, що стає будівничим для невідомого досі життя і руйнівником застарілих забобонів. Руйнуються вимріяні шаманами традиції і створюється благодатний ґрунт для появи світлого майбутнього у жителів острова.

Звернімо увагу на побудовану письменником протиставну канву. По-перше, відчуваємо протилежні контрастні позиції: островитяни існують сотні років на своїй землі (тип старого сталого життя). Десь за обрієм видніється нікому не відомий суходіл (невідомість, зацікавлення). Пізнати нове і невідоме життя суходолу герої не мають змоги: між островом і невідомою землею протікає течія, що не дає можливості сполучитися протилежним сторонам. Шаман підсилює неможливість заборону. Схід сонця – поява нового дня – приносить з собою провіщення. З'являється дівчина з «чоловічою відвагою», котра приносить з собою «ясне світло серед ночі», і змінює життя людей, які жили у п'яті своїх забобонів. Продовжуючи ідейний задум «Малого посланця», у вчинках героїв цього оповідання письменник також протиставив між собою два світи: застарілі забобони старого світу і перехід до нового життя, до світлого майбутнього, у яке вірять наші герої.

Як і в оповіданні «Малий посланець», у «Крилах рожевої чайки» прочитуються елементи схеми, поданої Проппом. Наявні: початкова ситуація, деталізація, рудимент потроєння, очікування загрози, рудимент (еквівалент) повідомлення біди, відсутність старших, вихід у пошуках, потроєння, повторення мотивів ще двічі, поява вдячного помічника. Крім того, наявними стають ще деякі елементи схеми. У першу чергу – це порушення заборони і її мотивація: дівчина вбиває рожеву чайку задля порятунку своїх батьків; діалог з випробувачем та випробування, відповідь і негативна реакція героя (шаман виганяє брата дівчини з табору і намагається примусити найменшу сестру вбити його. Дівчина відмовляється від ганебного вчинку).

Зазначимо, що описані події стають ще більш емоційно напруженими вже за допомогою не зазначеної схеми, а за створеним автором психологізованим пейзажем, що підкреслює найбільш сильні моменти твору: дія відбувається взимку, надворі лютує мороз, пік ворожіння шаман призначає на північ («Малий посланець»). Голодна смерть чекає на жителів саме під час полярної ночі («Крила рожевої чайки»). Психологізовані моменти найбільш чітко зафіксовані створенням контрастного фону: ніч стає причиною появи хвороби, голоду; образ шамана – прототип старого, що втілює певне табу: неможливість прийняття нового.

Таким чином, прослідкувавши побудову обох творів першої групи північних оповідань письменника за типологією Проппа, ми побачили, що не всі елементи запропонованої вченим схеми залишаються продуктивними і присутніми у творі. Безперечно, дії героїв неможливі без початкової ситуації. Завжди простежується заборона, підсилена відсутністю старших. Обов'язково заборона порушується, а порушення мотивується (голодні батьки, хвора матір). Напруження дії відбувається за допомогою рудимента – повідомлення біди, який неодноразово повторюється (рудимент потроєння). Герой шукає виходу із створеної ситуації. Виходом із неї, як правило, є поява рятівника.

Таким чином, можемо констатувати, що для побудови своїх оповідань Трублаїні використовує ті ж сюжетні ходи, які визначив для жанру казки В. Пропп. Але у зазначеній групі ми бачимо неповноту її елементів.

Тепер перейдемо безпосередньо до оповідань другої групи, що знайомлять читачів з Арктикою та її героями. Освоєння арктичних просторів – справа нелегка, вона пов'язана з величезними труднощами і небезпекою, часто з ризиком для життя, вимагає серйозної теоретичної і практичної підготовки. Реаліст-Трублаїні не приховував наявних труднощів і небезпек, навпаки, – підкреслював їх, але робив це так, щоб вони не лякали, а, навпаки, вселяли віру в можливість подолання труднощів та успішного освоєння маловідомого і напрочуд багатого краю.

Прикметною ознакою оповідань М.Трублаїні про Арктику стає поєднання реалізму і романтики.

Письменник прагне розкрити красу праці полярників. Дорослі і юні герої арктичних оповідань – морські мисливці, капітани, штурмани, боцмани, кочегари, юнги, вчені-метеорологи, гідрологи – люди залізної волі, мужні, наполегливі в досягненні поставленої мети, захоплені своєю працею. Їх героїчні вчинки кличуть до дії, збуджують бажання взяти участь у боротьбі за підкорення суворої північної природи. До того ж, на відміну від першого циклу, автор майже не протиставляє характери героїв, не створює протилежні полюси зіткнень. Героїв поєднує спільна дружба: звіробойі допомагають полярникам і науковцям, та, навпаки, тому їхні стосунки тримаються на взаємопідтримці і взаємодопомозі.

Найбільш яскраво боротьбу людей за виживання показує автор в оповіданні «Хатина на кризі». Твір складається з трьох частин, які, в свою чергу, розбиваються на менші. Головні герої – дослідники, що мають намір перезимувати на крижині у Північному морі.

Слід зазначити, що оповідання «Хатина на кризі» органічно відрізняється від попередніх оповідань цього циклу. Воно нагадує невеличку повість з усіма елементами пригодницького жанру. По-перше, в ньому від початку до кінця одна цікава пригода нанизується на безліч інших; читач із задоволенням занурюється у низку пригод, починаючи з моменту зустрічі хлопчаків з науковцями і до того часу, поки останні не відправляють дітей додому. Події розгортаються у пришвидшеному темпі. Сьогодні діти радяться, де їм знайти бензин і як побудувати гідросани, а наступного дня вони вже мандрують від острова до острова, від однієї полярної станції до іншої. «Взявши скільки можна було бензину, мандрівники заночували на острові Гукера, а ранком, попрощавшись з остров'янами, зі свіжими силами рушили в дальшу путь на північ...» [3; 241].

Цей темп постійно тримає увагу читача, не дає йому змоги ні на жодну хвилину залишити своїх улюбленців. Окрім того, примушує хвилюватися, переживати разом із ними. Найцікавіші картини автор створює за допомогою перебільшення, нереальності здійснюваного. Це і сама поїздка аеросаньми на полюс, битва з моржами, використання жиру цих тварин як пального тощо. І хоча твір повністю позбавлений негативного впливу сторонніх осіб, у ньому наявні майже всі елементи, виявлені нами в оповіданнях першої групи. Тут паралельно з дорослими діють троє малих хлопчаків, котрі, прочитавши у газеті повідомлення про групу полярників, вирішують подорожувати разом з ними. Наявна початкова ситуація. Українець Володя Велетень, якут Оротук, чукча Темар звертаються до керівника групи штурмана Бойчука з проханням взяти їх на полюс. Їм відмовляють – відчутна заборона, підсилена обіцяркою (дорослі дають слово взяти хлопчаків з собою, коли останні стануть дорослими). Але діти вирішують непомітно заховатися у дирижаблях. «Зайців» було виявлено. Заборона порушується. Основним мотивом стає бажання неабияким способом потрапити до табору дорослих. Заборона стає поштовхом до активізації нереальних у дійсності вчинків. Діти вирушають у дорогу. З'являється елемент невідомості. Автор не повідомляє про стан, місце знаходження хлопців і переносить читача до арктичних просторів. Еквівалент повідомлення біди здійснюється письменником лише у місцях перебування дітей під час подорожі. Відліком стає несподівана поява штормового вітру. Захищаючись від шторму, хлопці розбивають компас, відбивають напад моржів і врешті-решт зупиняються, потрапивши в обійми крижаного поля (рудимент потроєння). Вихід із ситуації – подальша подорож на аеросанях. Вдала поява дітей у таборі дорослих не стає завершальним етапом у їх подальших діях. На відміну від розглянутих оповідань, тут з'являється потроєння. Мотиви знову повторюються. Різка зміна у перебігу подій здійснюється за допомогою втручання у дію несподіваних обставин: погодні умови стають небезпечними для всіх членів експедиції. Порятунок стає фінальною точкою оповідання.

Дослідження оповідної структури пригодницьких оповідань М. Трублаїні дозволяє зробити такі висновки. Проаналізувавши оповідання двох груп північного

циклу, ми виділили притаманні кожному з них елементи накресленої В. Проппом схеми для аналізу казки. Проте вони не зовсім збігаються.

Для першої групи оповідань характерними є:

1. Початкова ситуація
2. Відсутність старших
3. Рудимент (еквівалент) повідомлення бід
4. Деталізація. Рудимент потроєння
5. Вихід у пошуках
6. Поява вдячного помічника

Для другої:

1. Початкова ситуація
2. Заборона, посилена обіцянками
3. Мотивація порушення заборони
4. Порушення заборони
5. Рудимент повідомлення бід
6. Деталізація Рудимент потроєння
7. Вихід у пошуках
8. Потроєння. Повторення мотивів

Як бачимо з порівняння, друга група оповідань дещо відрізняється від першої. Оповідання другого циклу більш насичені змінами подій. У творах першої групи:

а) дії відбуваються згідно з умовно накресленим планом (відповідниками стають назви кожної з частин, які, у свою чергу, є початком нової дії) і завершуються разом із розв'язаною проблемою;

б) їм властива певна окресленість території (основний перебіг подій відбувається у межах однієї родини, одного будинку);

в) характери героїв різко контрастні: добрі або злі, без яскраво виражених індивідуальних характеристик.

Для творів другої групи притаманний кумулятивний сюжет: завершивши одну ситуацію, письменник відразу вводить читача у нове коло пригод. Вирішивши одну проблему, група героїв розгортає свої вчинки в іншому напрямку.

Для першої групи, як чинні, вирізняються такі елементи, як відсутність старших та поява вдячного помічника, для другої відповідно – порушення заборони та повторення мотивів, що організують сюжетну кумуляцію. Зазначимо, що архітектонічно вони частково пов'язані з чарівною казкою, будуючись за однаковими сюжетними парадигмами.

SUMMARY

The author uses the plot's scheme of Propp to make a model of an amazonj fairy-tale; also M. Trublajini searches the story's structure buildiy means of adventure novels to define common and un common elements.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Мошенская Л.О. Жанры приключенческой литературы. Генезис и поэтика: Автореферат. дис... канд. филол. наук. – Москва, 1985. – 24 с.
2. Пропп В.Я. Морфология сказки. – М.: Искусство, 1969. – 148 с.
3. Трублаїні М. П. Твори: У 4 т. – К.: Молодь, 1955. – Т.1. – 601 с.
4. Літературознавчий словник-довідник. – К.: Академія, 1997. – 752 с.